
PROEVEN VAN LIEUWE VAN AITZEMA

Opstellen voortgekomen uit een werkcollege onder leiding van Dr. E. H. Waterbolk, Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, Leeuwarden, 1970.

Een recensie van dit boek zal vooral ook de recensie van een werkcollege moeten zijn; de ondertitel van het boek suggereert dit reeds. Het gaat hier immers niet om een boek, dat door één en dezelfde auteur van te voren tot in details geconcipieerd kon worden, maar om een bundel opstellen van de hand van een tiental kandidaatsstudenten, allen geïnspireerd op de centrale figuur van Lieuwe van Aitzema. Ik geloof daarom dat enkele opmerkingen vooraf over professor Waterbolks werkcollege hier verhelderend zouden kunnen werken.

Het is de bedoeling van prof. Waterbolk in zijn werk-college niet uitsluitend de centrale figuur, of hij nu van Aitzema, de Wicquefort of Cats heet, onder de loupe te nemen, maar vooral ook om een dergelijke historische persoonlijkheid in het kader en de context van zijn tijd te plaatsen. Deze benaderingsmethode maakt het mogelijk talloze aspecten van één bepaalde tijd als autonoom verschijnsel als het ware diachronisch te behandelen; enerzijds heeft deze aanpak het grote voordeel, dat iedere kandidaat als scriptie-onderwerp iets van zijn gading kan vinden, terwijl anderzijds de kandidaten steeds in contact kunnen komen met bijna alle kanten van het "vita prior", en deze kanten zowel afzonderlijk als in hun verwevenheid met elkander leren proeven. Zou een concentratie louter op decentrale figuur met zich meebrengen, dat de vruchten van het werk-college voor de kandidaat uitsluitend van één bepaalde soort zouden zijn, dan neemt hij nu een mand mee naar huis, waarin naast de appels ook abrikozen, druiven of perziken liggen.

Lieuwe van Aitzema dan was een zeer merkwaardig man; bij uitstek één van het soort, dat in de geschiedwetenschap talloze tegenstellingen en controversen oproepen kan. De historiografie over van Aitzema legt daar dan ook ruimschoots getuigenis van af. Was hij getrouwd, of ongetrouwd? Heeft hij zich tot het katholicisme bekeerd, of werd hij in zijn religieuze overtuiging geleid door een geheime "penchant" voor de Quakers? Moet zijn houding in de Eerste Engelse Oorlog als landverraderlijk gequalificeerd worden, of mag zijn gedrag, gemeten met de maatstaven van zijn tijd, niet zo lichtvaardig veroordeeld worden? Dit zijn zo enkele vragen, die reeds vele historici beziggehouden hebben en waarop ook dit boek een antwoord tracht te geven.

We leren de mens van Aitzema uit het boek kennen als een vaak bittere cynicus, die in zijn geest maar weinig plaats meer heeft voor illusies over de mens en de motieven, die hem drijven: "zijnde natuerlick, dat een yeder jaeght ende janckt na 't geen hij bemindt; ende een yeder bemindt zijn interest" (p. 33). Cornelissen noemt een dergelijk pessimisme over de mens een mode-verschijnsel in deze 17e eeuw; en inderdaad kunnen we in van Aitzema's beeld van de mens enkele karakteristieken herkennen, die sterk zouden kunnen herinneren aan dat pragmatisch rationalisme, dat zo wijd over de pagina's van Descartes' "Traité des Passions" geschreven staat. In vele andere opzichten toont van Aitzema zich een typische representant van de Stoïcijnse Renaissance van zijn tijd.

Een boeiend hoofdstuk "De humor en anecdote" (H. Vrieling) bij van Aitzema onthult ons van Aitzema's misanthropische blik op de mensheid in haar doen en laten, en toont ons op welke wijze dit cynisch "part-pris" 228.

aan zijn humor een heel specifieke kleur gegeven heeft. Graag mag van Aitzema zijn sarcasme ten aanzien van een menselijk gedragspatroon generaliseren, daarmee te kennen gevend, dat wat hij in één persoon laakt, toch evenzeer karakteristiek is voor de mensheid in haar geheel. Maar niettemin, het blijft altijd humor; het bevrijdend moment ontbreekt nimmer, zijn spotlach is steeds nog een lach.

De voor de hand liggende vraag rijst, in hoeverre van Aitzema zichzelf beschreef, wanneer hij zich zo negatief uitliet over de ware menselijke drijfveren. Het is moeilijk hier een definitief antwoord op te geven; maar wel zal men moeten toegeven, dat ook van Aitzema niet aarzelde veel van zijn daden door het directe eigenbelang te laten dicteren. In de eerste plaats kan in dit verband gezwezen worden op zijn neiging zich steeds zoveel mogelijk met de sterkere te identificeren; vooral bij de krachtigste aansluiting te zoeken (p. 51). De logoficaties, die daaromtrent op verschillende plaatsen in zijn geschriften te vinden zijn, herinneren sterk aan de Spinozistische gelijkstelling van recht en macht. En was Spinoza, niet evenals van Aitzema een apologeet van het régime van de "Ware Vrijheid"?

In de tweede plaats zal hier de kwestie van het "verraad" ter sprake gebracht moeten worden. Dit brengt ons bij het belangrijkste opstel uit de bundel (Hoofdstuk IV, G.N.v.d.Plaat). Bezien wordt de vraag, waarop hierboven reeds een moment gezinspeeld werd, in hoeverre van Aitzema's gedrag tijdens de Eerste Engelse Oorlog ook in termen van die tijd "landsverraderlijk" genoemd moet worden.

De historicus Fruin heeft in de vorige eeuw er het definitieve bewijs voor gevonden, dat van Aitzema sinds 1653 de Engelse staatssecretaris Thurloe steeds de inhoud van belangrijke stukken in handen wist te spelen, ja, hem zelfs op de hoogte hield van de meeste geheime besprekingen van de Staten-Generaal, die uit veiligheidsoverwegingen niet genotuleerd werden. Op één of andere manier had hij in 1659 een akte los weten te krijgen, die de klerken van de griffie van de Staten-Generaal verplichtte aan hem inzage te verlenen in alle stukken, die daar behandeld werden. Voordien schijnt hij de klerken steeds te hebben moeten omkopen, wat trouwens niet eens zo'n toer geweest zal zijn, gezien het feit, dat in de Republiek buiten de De Witten er nauwelijks onkreukbare ambtenaren te vinden waren. Van Pallandt en Bootsma, gedeputeerden bij de Staten-Generaal, respectievelijk van Overijssel en Friesland, vertelden hem over de geheime besprekingen.

Voorals Fruin heeft van Aitzema, die als Fries tenslotte een staatsburger van de Republiek was, deze correspondentie hoogst kwalijk genomen. "Vuig eigenbelang, alleen zucht om geld te maken, dreef hem tot verraad van zijn vaderland"; zo trekt Fruin tegen van Aitzema van leer. Maar ook bij andere historici kan men dergelijke geluiden beluisteren. De schrijfster van het opstel, waar "het verraad" in ter sprake komt, tracht dan mijns inziens terecht, Fruins visie te relativiseren. Zij wijst erop, dat Fruin bij de beoordeling van "het verraad" zich waarschijnlijk wat al te sterk heeft laten leiden door een 19e eeuwse nationaliteitsbesef. Bovendien plaatste van Aitzema's functie als resident van de Hanze in de Republiek hem al in een ietwat ambivalente positie. Tot zover kan ik het zeker met de schrijfster eens zijn, maar haar bewering, dat "landverraad onmogelijk" was (p.53), omdat er alleen maar sprake van verraad jegens de heersende partij zijn kon, is naar mijn idee mogelijk toch wat te sterk, te apodictisch. Hoe licht immers konden de nederlagen op zee het volk niet aansporen Oranje weer te verheffen. Hoe licht dan kon van Aitzema met zijn berichtgevingen behalve de Staat ook de Staatsgezinde partij

van de De Witten niet schaden. Desondanks, als de schrijfster daarentegen beweert: "Van Aitzema pleegde geen verraad, daar hij de politiek van die partij (i.c. de Staatsgezinde partij) juist bevorderde", dan kan dit in de eerste plaats een juiste constatering zijn, wanneer van Aitzema, hoewel bonafide, de situatie zelf verkeerd beoordeelde (men leze dan "meende te bevorderen"), en in de tweede plaats, wanneer op grond van nieuwe gegevens mijn, hierboven omschreven, constructie op basis van de in het boek genoemde gegevens niet houdbaar zou blijken te zijn. Het is daarom goed mogelijk, dat de schrijfster wél een aanvaardbare analyse van de door haar genoemde feiten heeft gemaakt; maar, op grond van diezelfde feiten is dus nog een tweede, aan de eerste tegen- gestelde lezing mogelijk. Dat is alles wat ik hier over wilde zeggen.

'Geestelijke beweeglijkheid is ook nodig om van Aitzema te volgen in zijn houding op godsdienstig gebied", schrijft prof. Waterbolk in zijn inleiding. Inderdaad zijn van Aitzema's ideeën in dezen op zijn zachtst gezegd heel wonderlijk. Zijn ideaal schijnt het christendom uit de tijd van de Kerkvaders geweest te zijn (zie hoofdstuk V, VI, VII; J.Drewes, D.J.Mul en R.H.Krans). In het algemeen moet het katholicisme een grote aantrekkingskracht op hem uitgeoefend hebben: vooral de hiërarchie zag hij als een onmisbaar fundament van elke kerk. Hij veroordeelt dan ook de hervorming, maar ziet aan de andere kant weinig essentiële verschillen tussen katholicisme en protestantisme. Een houding, die aan die van De Groot en Leibnitz doet denken. Vermoed wordt, dat van Aitzema, uiteraard protestants opgevoed, vooral onder invloed van zijn concubine Sybille Imcourt, zich uiteindelijk tot het katholicisme bekeerd heeft. Des te belangwekkender is het daarom, dat van Aitzema's nagelaten papieren van zijn belangstelling voor de Quakers getuigenis afleggen. Ook hier dus is van Aitzema weer de man van uitersten: aan de ene kant tendeert van Aitzema naar een "rationeel geloof, gebaseerd op rede en kennis" (p. 64) en aan de andere kantschijnt hij niet ongevoelig voor de mystiek van het piëtisme te zijn gebleven.

In zijn grote geschiedwerk "Saken van Staet en Oorlogh" legt van Aitzema, in overeenstemming met de geest van zijn tijd, een grote belangstelling aan de dag voor ceremonieel en diplomatieke etiquette. Vooral in de beschrijving van allerlei ambassades kan van Aitzema in dit opzicht zijn hart ophalen. In dit kader zal van Aitzema's behandeling van de diplomatieke reis van Burgh jr. naar Moskou genoemd moeten worden. De Tsaar had namelijk de tollén binnen zijn rijk aanzienlijk verhoogd, tot groot nadeel nadeel van de Hollanders, die terstond een ambassade uitzonden om te trachten hier nog verbetering in te brengen. Duidelijk spreekt bij van Aitzema de diepe minachting, die hij heeft voor deze onbeschaafde Russen, die volkomen elk gevoel voor de fijnere subtiliteiten van de diplomatieke usance missen. Hij loopt hier dan keurig in de pas met zijn tijdgenoot en collega Abraham de Wicquefort, en zelfs nog met deze typische representant van de 18e eeuwse "beau monde", de prins de Ligne, die het beroemde woord muntte, dat als men een Rus krabt, er een Tartaar overblijft.

De schrijver (B.Naarden) van het hoofdstuk, waarin van Aitzema's behandeling van Burgh's reis naar Moskou aan de orde wordt gesteld, doet hier de opmerkelijke poging om de lage dunk, die men ook nu nog in het algemeen heeft over de Russen uit die dagen, wat te relativieren. De Russen waren zo onbeschaafd niet, zegt hij, en hoewel zij andere gewoonten hadden, wil dat nog niet zeggen, dat zij niet wisten hoe het hoorde. En inderdaad, wanneer men het verslag leest, dan blijkt, dat de Russen heel goed begrepen waar het om ging en dat zij bij de moeilijke onder-

handelingen ook in formeel opzicht soms heel gewiekst uit de hoek konden komen.

Dit waren zo enkele groepen uit de "Proeven van Lieuwe van Aitzema"; uiteraard konden niet alle veertien hoofdstukken hier besproken worden, hoewel bijvoorbeeld ook een hoofdstuk als "Een dienstreis naar Friesland in 1655" (E.J.Boerma) veel interessants bevat: de politieke situatie in Noord-Duitsland, in het bijzonder die van Bremen, ontmoetingspunt van Deense, Zweedse en Nederlandse invloedssferen, wordt hier op overzichtelijke wijze geschilderd. Speciale aandacht verdient ook het laatste hoofdstuk (Th.S.H.Bos), waarin het verloop geschetst wordt van een ciciele procedure, die Lieuwe's combatieve zuster Sjoerdje tegen hem aangespannen had. Met lovenswaardige nauwgezetheid is de voortgang van het proces uit de archiefstukken gededuceerd.

Een enkele critische opmerking wil ik hier niet achterwege laten. Het is spijtig, dat de kwaliteit en de waarde voor de historicus van de "Saken van Staet en Oorlogh" niet een afzonderlijke behandeling gekregen hebben. In het eerste hoofdstuk "Kwarto- of Folio-uitgave" (D.J. Mennink) komt deze vraag wel ter sprake en in mindere mate ook in de andere hoofdstukken, maar het oordeel, dat men zich hierover bij het lezen van het boek langzamerhand vormt, blijft toch te weinig afgerond. Maar misschien is een dergelijke critiek niet helemaal "fair", de beantwoording van deze vraag zou immers een jaren-durend bronnenonderzoek vergen en valt daarmee in ieder opzicht buiten het kader van een kandidaten-college. Daar komt nog bij, dat het boek in zijn gericht-zijn op de persoon van van Aitzema in zichzelf een logisch besloten geheel vormt en genoemde vraagstelling niet impliceert.

Enkele opmerkingen tot slot. Hoewel de opzet van het boek hier licht toe had kunnen leiden, zijn er nergens overlappingsen. Steeds wordt Van Aitzema uit een nieuw perspectief benaderd; steeds wordt daarmee de stap gedaan uit de geest van de tijd naar de man in kwestie. Zeker voor een zo wonderlijke en veelzijdige persoonlijkheid als Van Aitzema moet dit de beste benaderingsmethode genoemd worden; want een dergelijke aanpak staat pas garant voor het besef van de betekenis van de tijd-geest voor de historische persoonlijkheid.

Wanneer men in Van Aitzema zoveel schijnbaar onverzoenlijke uitersten aantreft, laat dit dan niet tot de dwaze veroordeling leiden, dat hij "niet consequent" geweest zou zijn, maar laat het daarentegen een onmiskenbare indicatie zijn van een bruisend levend-zijn van Van Aitzema's tijd en ons daarbij van Aitzema leren zien als een man, wiens geest een zeer gevoelig instrument was van grote luciditeit.

Al bij al vormen de "Proeven van Lieuwe van Aitzema" een lezenswaardig boek, dat zonder meer iedere kandidaat, die de werk-colleges van prof. Waterbolk volgt in zijn bezit moet hebben; afgezien daarvan heeft het boek zijn onbetwistbare wetenschappelijke waarde en zal het zeker dankzij documentatie en inhoud voor iedere student van de "life and times" van Van Aitzema van groot nut kunnen zijn. Het valt te hopen, dat het voorbeeld van dit boek navolging zal vinden en dat vaker in de toekomst in boekvorm rekenschap zal worden afgelegd van de wetenschappelijk belangwekkende materie, die in kandidaten-colleges aan de orde is geweest.